

Economie

Landsexamen havo

Programma van toetsing en afsluiting

2026

Inhoud

1	Inleidende opmerkingen	3
2	Examenprogramma	3
3	Centraal examen	4
4	Commissie-examen	5
4.1	Mondeling Commissie-examen	5
5	Berekening eindcijfer	5
	Bijlage 1 Beschrijving examenstof	7
	Bijlage 2 Tips	9

1 Inleidende opmerkingen

- Het Landsexamen economie havo bestaat uit een centraal examen (paragraaf 3) en een Commissie-examen. Het Commissie-examen is een mondeling examen (paragraaf 4.1).
- In het document 'Toegestane hulpmiddelen' (onder [menu Aanmelding, Relevante informatie](#) op de site van ETE) staat vermeld welke hulpmiddelen je zelf voor het examen moet meenemen.
- Je kunt je voorbereiden met behulp van een lesmethode, die je zelf moet aanschaffen.
- Oefenmateriaal voor het examen staat op [Oefenen voor het Staatsexamen vo, www.duo.nl](#), en ook op [Examenblad.nl](#).

2 Examenprogramma

Het examenprogramma is verdeeld in domeinen en subdomeinen. De beschrijving van de (sub)domeinen staat in [Bijlage 1](#).

In onderstaande tabel geeft een 'ja' aan in welk examen een (sub)domein getoetst kan worden.

Tabel 1 verdeling van de domeinen en subdomeinen over de verschillende examens

domein	subdomein	centraal examen	mondeling commissie - examen
A. vaardigheden	informatievaardigheden	ja	ja
vaardigheden	rekenkundig en/of grafisch onderbouwen	ja	ja
vaardigheden	standpuntbepaling	ja	ja
vaardigheden	strategisch inzicht	ja	ja
B. concept schaarste		nee	ja
C. concept ruil		nee	ja
D. concept markt	vraag en aanbod	ja	ja
concept markt	toetreding	ja	ja
concept markt	marktstructuur	ja	ja
concept markt	welvaart en de economische politiek	ja	ja
E. concept ruilen over de tijd	gezinnen ruilen over de tijd	ja	ja
concept ruilen over de tijd	de overheid ruilt over de tijd	ja	ja

domein	subdomein	centraal examen	mondeling commissie-examen
concept ruilen over de tijd	ondernemingen ruilen over de tijd	ja	ja
concept ruilen over de tijd	samenwerken	ja	ja
F. concept samenwerken en onderhandelen	onderhandelen	ja	ja
G. concept risico en informatie	risico en verzekeren	ja	ja
concept risico en informatie	effecten van asymmetrische informatie	ja	ja
concept risico en informatie	risico en beleggen	ja	ja
concept risico en informatie	risico in bedrijf	ja	ja
H. concept welvaart en groei	welvaart	ja	ja
concept welvaart en groei	groei	ja	ja
I. concept goede tijden, slechte tijden	conjuncturele verschijnselen	ja	ja
concept goede tijden, slechte tijden	registratie van conjunctuur	ja	ja
concept goede tijden, slechte tijden	conjunctuurbeleid	ja	ja
J. onderzoek en experiment		nee	ja

3 Centraal examen

Bij het centraal examen worden de economische vaardigheden getoetst in combinatie met een aantal concepten (zie [2 Examenprogramma](#) en [Bijlage 1](#)).

- opdracht: schriftelijk beantwoorden van vragen
- tijdsduur: 210 minuten

4 Commissie-examen

4.1 Mondeling Commissie-examen

Het mondeling Commissie-examen gaat over:

- de stof van het centraal examen
- de concepten schaarste en ruil.

Zorg ervoor dat je de kennis kunt toepassen in andere contexten dan de geleerde.

Op de site van DUO staan onder het kopje 'Ook mondeling examen doen' [informatiefilmpjes](#) waarin getoond wordt hoe een mondeling Commissie-examen verloopt.

Voor aanvang van het examen krijg je in het voorbereidingslokaal een casus (een artikel) met vragen. Niet alle vragen hoeven in het examen aan de orde te komen. Er kunnen daarnaast ook andere vragen worden gesteld. Je mag aantekeningen maken. Deze aantekeningen mag je bij het gesprek als hulpmiddel gebruiken.

Het mondeling Commissie-examen begint met de bespreking van economische vragen en vraagstukken naar aanleiding van de casus. Dit onderdeel duurt 10 minuten. Vervolgens zal de examinerator aan de hand van concrete economische vraagstukken de concepten schaarste en ruil bespreken, waarbij ook de overige examenstof betrokken kan worden. Dit onderdeel duurt 30 minuten.

Het mondeling Commissie-examen (exclusief de voorbereiding van de casus) duurt in totaal 40 minuten.

Tabel 2 overzicht onderdelen van het mondeling Commissie-examen

opdracht	tijdsduur	deelcijfer	wegingsfactor
bestuderen van de casus en beantwoorden van de vragen in het voorbereidingslokaal	20 minuten		
beantwoorden van vragen naar aanleiding van de casus en de hierbij relevante examenstof	10 minuten	a	weging: 0,25
beantwoorden van vragen over de andere domeinen van het mondeling Commissie-examen	30 minuten	b	weging: 0,75

5 Berekening eindcijfer

Het eindcijfer is het gemiddelde van het cijfer voor het centraal examen en het cijfer voor het Commissie-examen.

Eindcijfer: (cijfer centraal examen + cijfer Commissie-examen) gedeeld door 2, afgerond op een heel getal.

Het cijfer voor het Commissie-examen wordt berekend door elk van de deelcijfers te vermenigvuldigen met de bijbehorende wegingsfactor, de resultaten bij elkaar op te tellen en de uitkomst vervolgens af te ronden op 1 decimaal.

Cijfer Commissie-examen: (0,25 keer deelcijfer a + 0,75 keer deelcijfer b), afgerond op 1 decimaal.

Bijlage 1 Beschrijving examenstof

Domein A: Vaardigheden

Je kunt economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten. Dit kunnen andere contexten zijn dan waarin de concepten doorgaans geleerd worden (=transfer).

Vaardigheden

- Grafieken tekenen (assen benoemen, coördinaten interpreteren).
- Positieve en negatieve verbanden tussen grootheden hanteren.
- Procentuele veranderingen van grootheden doorrekenen.
- Bij verklaren gebruik maken van een midden-term.

Domein B: Concept schaarste

Je kunt in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

Je kunt in contexten:

- de spanning verklaren die bestaat tussen behoeften en beperkte middelen;
- ontdekken of binnen gezinnen, ondernemingen en de overheid overeenkomsten bestaan in de afwegingen die worden gemaakt op basis van alternatieve aanwendbaarheid;
- een budgetlijn tekenen en verklaren;
- voorbeelden geven van opofferingskosten.

Domein C: Concept ruil

Je kunt in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en iedereen optimaal zijn voordelen kan benutten. Voorts kun je analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.'

Ruil

Je kunt in contexten:

- het onderscheid tussen productie en consumptie verklaren en de functie van ruil hierin beschrijven;
- aantonen dat bij ruil wederzijds voordeel ontstaat;
- toelichten dat door specialisatie en arbeidsdeling de arbeidsproductiviteit kan toenemen;
- voorbeelden geven van transactiekosten bij directe en indirecte ruil;
- het ontstaan van eigendomsrechten beschrijven en met voorbeelden uitleggen welke invloed eigendomsrechten hebben op de ruil.

Geld als smeermiddel van de ruil

Je kunt in contexten:

- voorbeelden geven van geld als ruil-, reken- en opspaar-middel;
- randvoorwaarden beschrijven voor het functioneren van een geldsysteem (zoals fiduciaire en technische vereisten);
- met voorbeelden uitleggen op welke wijze door geldschepping de liquiditeitspositie van commerciële banken verandert, en dit rekenkundig onderbouwen;
- de intrinsieke en extrinsieke waarde van geld onderscheiden en deze begrippen in relatie brengen met de Wet van Gresham.

Domein D: Concept markt

Je kunt in contexten analyseren dat keuzes en ruil, worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt is afhankelijk van de marktstructuur (markt vormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

Domein E: Concept ruilen over de tijd

Je kunt binnen de contexten van gezinshuishoudingen, bedrijfshuishoudingen en overheidshuishoudingen, analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt, maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

Je kunt in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer oplevert voor (markt)partijen dan vertrouwen op individuele acties. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor keuzes.

Domein G: Concept risico en informatie

Je kunt in contexten analyseren dat gezinnen en bedrijven bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben, moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

Domein H: Concept welvaart en groei

Je kunt in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

Je kunt in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Markten laten zich niet gemakkelijk reguleren mede door toedoen van rigiditeiten.

Domein J: Onderzoek en experiment

Je kunt door het deelnemen aan experimenten een conclusie trekken die getuigt van een 'economische kijk' op maatschappelijke verschijnselen en van strategisch inzicht. Je kunt analyseren welke grenzen aan de verklaringskracht van theoretische concepten gesteld kunnen worden.

Een uitgebreide beschrijving van domein A en van de domeinen D t/m I, alsook een beschrijving van de verplichte contexten staat in de [syllabus](#) op Examenblad.nl.

Bijlage 2 Tips

Centraal examen

- Examens vanaf 2012 zijn geschikt om ervaring op te doen. Oude centrale examens zijn te vinden op onder andere examenblad.nl (stel linksboven een bepaald jaar in en vind onder havo en economie de examendocumenten van dat jaar).

Commissie-examen

Algemeen

- bekijk de informatiefilm over het mondeling commissie-examen op de site:
<https://duo.nl/particulier/staatsexamen-vo/index.jsp>
NB Dit is wel hoe het in Nederland gaat, maar het geeft ook een goed beeld hoe het bij ons gaat.
- Gebruik bij eenvoudige berekeningen niet meteen de rekenmachine.
- Bedenk welk onderdeel van de stof je kunt aangeven als favoriet (deze mogelijkheid wordt regelmatig geboden).
- Oefen voor het examen in het goed formuleren en het opzetten van een juiste redenering.

Casus

- Meestal dient een recent krantenartikel als basis voor de casus. Het is dan ook handig enigszins van actuele economische ontwikkelingen op de hoogte te zijn.
- Een voorbeeld van een casus staat op de site. Ga hiervoor naar:
<https://duo.nl/images/economie-havopdf.pdf>.

Vaardigheden

- Grafieken tekenen (assen benoemen, coördinaten interpreteren).
- Positieve en negatieve verbanden tussen grootheden hanteren.
- Procentuele veranderingen van grootheden doorrekenen.
Een voorbeeld: 'In een periode stijgen de lonen met 6,5% en de arbeidsproductiviteit met 4,7%. Bereken de procentuele verandering in de loonkosten per product (in één decimaal)'. De verhouding van loon en arbeidsproductiviteit bepaalt de loonkosten per product. De nieuwe loonkosten per product bedragen $(1,065 / 1,047) = 1,017$ van de oude loonkosten. Er is een toename van 1,7% (dus niet van $6,5 - 4,7 = 1,8\%$!)
- Bij verklaren gebruik maken van een middenterm.
Een voorbeeld: In de zuidelijke landen van de Europese Unie blijft de arbeidsproductiviteit ver achter bij die van de noordelijke landen. Leg uit hoe dit in de zuidelijke landen kan leiden tot een tekort op de betalingsbalans.
De middentermen zijn hier: loonkosten, inflatie en exportopbrengsten (ook de internationale concurrentiepositie kan genoemd worden).
Een lage arbeidsproductiviteit kan leiden tot hogere loonkosten en een hogere prijs (inflatie) van exportproducten (De internationale concurrentiepositie verslechtert.) Er wordt minder geëxporteerd. Daardoor vallen de exportopbrengsten tegen en kan er een tekort op de betalingsbalans ontstaan.